

תור הזהב הקראאי

אנתולוגיה של היצירה הקראאית במאות
התשיעית עד השתים-עשרה

עורכים:

יודם ארדר מאירה פוליאק

כרמל • ירושלים
מקבוצת ידיעות ספרים

אוניברסיטת תל אביב
המרכז לחקר התפוצות ע"ש גולדשטיין-גורן
הפקולטה למדעי הרוח ע"ש לסטר וסאלי אנטין

המרכז לחקר התפוצות
ע"ש גולדשטיין-גורן
GOLDSTEIN-GOREN
DIASPORA RESEARCH
CENTER

סדרת כתבי ידע היא סדרה אקדמית חדשה בהוצאת המרכז לחקר התפוצות ע"ש גולדשטיין-גורן. כל כרך בסדרה מתמקד בכתב יד מהמקורות היהודיים, ומספק ניתוח מעמיק של הטקסט, בתוספת מבוא מורחב אשר סוקר את כתב היד תוך בחינת ההקשר ההיסטורי בו נכתב.

ספרים שראו אור:

ספר תיקון סופרים לר' יצחק צבאח: הועתק בירושלים בשנת שצ"ה (1635)
על ידי הסופר יהודה מרעלי
ההדרה ומבוא: רות למדן
יצא לאור בשנת 2009

פירוש חמאת התמדה לחמישה חומשי תורה עם הפטרות מאת ר' שת הרופא
בן יפת מארם צובה
ההדרה על פי כתב היד ומבוא: משה אורפלי
יצא לאור בשנת 2018

ספרים נוספים הצפויים לצאת לאור:

סידור אנגליה: מבוא ועיון, יוצא לאור על-פי כתב יד קורפוס קריסטי 133,
אוקספורד
מחבר: צור שפיר

The Golden Age of Karaism
A Hebrew Anthology of Karaite Literature
from the Ninth to the Twelfth Centuries

Editors:

Yoram Erder Meira Polliack

עריכה לשונית: דליה טסלר; דנה רייך
הכנת המפתח: אמנון ששון
עימוד ועיצוב העטיפה: אורי קרמן

על העטיפה: ג'יימס קלארק (1858-1943)

בית כנסת הקראי העתיק, ירושלים (שמן על בד)

© Palestine Exploration Fund, Bridgeman Images

בבטנה: קטע מעמוד שטיח מחומש קראי מאמצע המאה העשירית, מתוך

Vladimir Stassof et David Gunzburg, L'ornement hébreu:
Ornementation des anciens manuscrits hébreux de la Bibliothèque
impériale publique de St. Petersbourg, Berlin 1905

תודה ליצחק גילה על סיועו

מסת"ב 978-965-7791-87-5 ISBN

© כל הזכויות שמורות

ת"ד 39272, ירושלים 9546100

טל': 02-6540578; פקס: 02-6511650

דוא"ל: carmel@carmelph.co.il אינטרנט: www.carmelph.co.il

תשפ"ג / 2022

א. התאולוגיה המַעֲתֻזֵּלִית והשתקפותה בהגותם של

יוֹסֵף אֶלְבָּצִיר וְסֵהַל (יִשְׂרָאֵל) אֶלְתֶּסְתָּרִי

סבינה שמייטקה ווילפרד מדלונג

שיטת המחשבה הדתית הרציונליסטית באסלאם הקדום נקראת 'פלאם'¹; את ייצוגה המובהק נמצא בכתבי האסכולה התאולוגית המַעֲתֻזֵּלִית,² שנוסדה בעיר בַּצְרָה שבדרום עיראק בתחילת המאה השמינית לפנה"ס. המַעֲתֻזֵּלָה הפכה במהרה לשיטה הדומיננטית בשיח התאולוגי האסלאמי ונותרה דומיננטית עד למאה האחת-עשרה, למרות קיומן של אסכולות רציונליסטיות מתחרות. לשיטה זו נודעה השפעה רבה על המחשבה הקראית הואיל ותקופת פריחתה חפפה לימי עלייתה של התנועה הקראית, ונראה שגם מוצאם הגאוגרפי של חלק מהקראים היה משותף לחבריה - אך בעיקר משום שהמַעֲתֻזֵּלָה ייצגה גישה מושכלת ושיטתית לשאלות תאולוגיות על האל ועל הנהגת העולם, על כתבי הקודש ועל היחס ביניהם. גישה זו הכתה הדים בקרב הקראים שוחרי הַיָּדַע, שביקשו להשתחרר מכבלי המסורת הרבנית.

ההוגים המַעֲתֻזֵּלִים גרסו שאפשר להוכיח את העקרונות הבסיסיים של המחשבה הדתית, כגון שאלת קיומו של האל ומהות תכונותיו וצדקתו, באמצעות ההיגיון והחשיבה הרציונלית. להשקפתם אין צורך לשם כך בהוכחה שמקורה בכתב הקודש או במסורת: רק לאחר ביסוסן של האמיתות הנוגעות לאל אפשר לגשת לביסוסן של האמיתות בכתב הקודש באמצעות דרכי חשיבה הגיוניות. הם סברו שההיגיון צריך לשמש קריטריון מכריע גם בפרשנות של כתב הקודש, שבהיותו התגלות של האל לבני האדם אינו יכול להכיל אמיתות בלתי הגיוניות, הסותרות את מהותו של האל, או קובעות שאלוהים מכיל רוע או מייצג רוע.³

1 מילולית: דיבור או היגיון, בדומה ל'לוגוס' ביוונית.

2 משמעות המונח בערבית היא לפרוש, להיבדל. הכוונה היא למי שנפרדים ממסורת רוחנית קיימת לשם פיתוח חשיבה חדשה.

3 תאולוגיה זו, היא ה'פלאם', הייתה בימי הביניים בסיס רחב ורציונליסטי לשיח בין שלוש הדתות, האסלאם, הנצרות והיהדות. היא הצמיחה טקסטים רבים שחלקו אותם עקרונות, בפרט לאחר שהמרכז המַעֲתֻזֵּלִי עבר לבגדאד והיה פעיל בעיר זו במשך כל המאה העשירית.

מבין ראשי הישיבות היהודיות הרבניות בבבל בולטת במיוחד השפעת השיח המעתזלי על יצירתם של גאוני סורא: סעדיה גאון ושמואל בן חופני.⁴ אסכולה זו השפיעה באותה מידה (ואולי אף יותר) על הקראים. ההוגה הקראי החשוב יוסף אלבציר, שנפטר כנראה ב־1040, הביא את חשיבתו של הקאצ'י המעתזלי עבד אלג'באר מעיראק לירושלים; הוא הגן עליה בחיבוריו 'פתאב אלתמייז' ו'פתאב אלתמתי'.⁵ תלמידו המפורסם של עבד אלג'באר, הרופא אבו אלחסין אלבצרי (שנפטר ב־1044), חלק על מורהו; הוא חיבר סקירה מקיפה על הטיעונים ועל ההוכחות המשמשים בפלאם. בני דורו מן האסכולה המעתזלית דחו את כתביו, והם זכו להכרה רק במאה האחת־עשרה. עם זאת מצאנו כי הקראים הכירו היטב את תורתו; יוסף אלבציר, למשל, תמך בעבד אלג'באר, ותקף קשות את תלמידו אלבצרי המקעקע את ההוכחה הנובעת מן השכל על קיומו של האל, ואף הקדיש חיבור מיוחד להפרכת עמדתו זו, שכותרתו לא שרדה.

הקטע הראשון להלן שאוב מתוך חיבורו זה. נראה כי אלבציר מנסה להראות בו כיצד טיעונו של תלמידו של עבד אלג'באר סותרים את עקרון האל כמקור הטוב, ומאפשרים לייחס לאל את הרוע ואת מוצאו.⁶

במחצית השנייה של המאה האחת־עשרה, קיבל ההוגה הקראי סהל אלתסתרי את משנתו של אלחסין אלבצרי ומתח ביקורת נוקבת על תפישותיו של עבד אלג'באר. הקטע השני שלהלן שאוב מתוך חיבורו הנקרא 'מקדסיאת' ('דברים מקודשים').⁷ שני הטקסטים הללו מבהירים עד כמה עמוקה הייתה השפעת ההגות המעתזלית על המחברים הקראים האלה, שהיטיבו להכיר את יסודותיה וקראו את כתביה העדכניים. גם פרשני המקרא הקראים כדוגמת יפת בן עלי, שלא התמחו בתאולוגיה, הכירו צדדים מסוימים של המחשבה המעתזלית, ובדומה לכך ניכרת השפעתה גם בפרשנות הערבית-היהודית למקרא במאות העשירית והאחת־עשרה, הן בפרשנותם של סעדיה גאון ושמואל בן חפני גאון, והן בפרשנותם של הקראים. כך למשל ראו שני המחנות את סוגיית האנשתו של האל כמקרא כנוגדת את ההבנה המעתזלית המושכלת של מהות האל. בנושאים נוספים, כגון תורת הגמול המקראית, תופעת הנבואה ועקרון הצדק, גילו הפרשנים הרבניים והקראים היכרות כללית עם התורה התאולוגית של המעתזלה. הטקסטים התאולוגיים הטהורים הם

4 שמואל בן חופני (הרשב"ח) היה גאון ישיבת סורא בשנים 998-1012. על פועלו כראש ישיבה ועל כתביו ראו גיל, במלכות ישמעאל, א, עמ' 354-368. כפי שעולה מכתביו טיפח הרשב"ח קשרים אישיים עם ההוגה המעתזלי אלבצרי בבגדאד. ראו עוד בפרק ב להלן.

5 על יוסף אלבציר ויצירתו הענפה ראו עוד בפרק ב להלן.

6 לפי התפיסה המעתזלית האל הוא מקור הטוב, ואיננו יכול בשום אופן להכיל רע.

7 שני הקטעים פורסמו אצל מדלונג ושמיטקה, תאולוגיה רציונלית, ראו להלן.

קשים לקריאה ולהבנה ודורשים התמחות בעקרונות ובמושגים של השיח הפלאמי. שני הטקסטים שלהלן מיטיבים להדגים זאת. לעומתם מפרקים הטקסטים הפרשניים שזכרו לעיל את עקרונות ההגות המעתזלית לרכיביה, וגם מי שלא למד את ההגות התאולוגית האסלאמית הימיי-בינימית יכול להשיגם.

יוסף אלֶבְצִיר, על אודות האל כמקור הטוב, מתוך חיבור ללא כותרת

הפרק התשיעי - על כך שאנשים אלה אינם מסוגלים להכחיש (בטיעוניהם) שהאל פועל להרע (ולכן טיעוניהם אינם תקפים).

דע כי דרך ההוכחה שלנו לכך אינה תקפה לפי שיטתם העקרונית (של אנשים אלה, תומכי אָבו אֶלְחָסִין). הואיל והיא נסמכת על הסקת סיבה והרחבתה. כבר הבהרנו כי השלילה שהם שוללים גורמים שהם הכרחיים ואמיתיים מחייבת גם את שלילתם של גורמים היפותטיים, בהתאם להסברנו את הוכחת קיומו של הבורא, שם אנחנו משווים בין הַצְרָכְתוֹ של הבורא להיווצרותו לבין הַצְרָכְתוֹ של היודע-כל לידע שלו; שכן הַמְשְׁכוּתָה של פעולה שוללת את הַצְרָכְתָה לגורם (שיגרום) לה, והוא הדין במצב שבו היא אינה קיימת. כך, הַמְשְׁכוּתוֹ של הקישור בין הצורך (לברוא) לבין מי שבורא מקבילה להַמְשְׁכוּתוֹ של הקישור בין מי שיוודע על קיומו של הַיָּדַע, וכשם שזה מוכרח להיות הַיָּדַע שלו, הוא הדין גם במקרים דומים. עם זאת, אם אין שום ידע שעשוי להיות הגורם, ולא שום דבר אחר, מה מחייב את היות הבריאה גורם לצורך (לברוא)? ומה יש בקישור מתמשך של אחד מהם לזולתו שמחייב את השוואתו (לשני)? חוץ ממה שמלמד אותנו הצורך בבורא (הקשור לבריאה) על הנחיצות להחיל זאת במקרים נוספים שאינם נוגעים לידע? מבחינתנו, ההיקש מותר לנו רק משום שאנו יודעים: אם הידע שקיים בקרבי מחייב את היות יודע, הרי הוא מחייב זאת בשל ובאמצעות מהותו (כַיָּדַע). כל מה שדומה לזה, במידה שמהותו היא כמהותו (של הַיָּדַע), מוכרח לחייב את אשר הוא מחייב. וכל מה שתואם לזה מבחינת הקישוריות בין הצורך (לברוא) לבריאה (עצמה), מוכרח להישפט על פי משפטו. [...]

נשוב לענייננו. אנו אומרים: זה היודע והבלתי־תלוי בעולם הנראה לעין אינו בוחר ברוע. ההוכחה לכך היא שמי שניתנת לו הבחירה בין (אמירת) אמת ל(אמירת) שקר, בעוד התועלת שהוא עשוי להפיק מכל אחת מהן היא שווה, פונה אל הטוב. הסיבה לכך היא מודעותו לרוע ולהעדר הצורך בו. ואנו מרחיבים סיבה זו לסמוי מן העין ומדמים אותה לגורמים מחייבים, כגון יכולת וידיעה. אך אם חקרנו ולא מצאנו גורמים מחייבים, לא

* כאמור בהקדמה, נראה כי החיבור מפרק את עמדתו של אבו אלֶחָסִין אלֶבְצִיר, אך כותרתו לא שרדה. למקור הערבי ראו מדלונג ושמיטקה, תאולוגיה רציונלית, עמ' 52-54, והשוו לתרגום האנגלי, עמ' 29-31. החיבור השתמר בכתב יד של הספריה הלאומית הרוסית, Evr.-Arab. I 13118, דפים 11-13א (ראו הפקסימילה במהדורה). הסוגריים המרובעים עם הנקודות ביניהם [...] מציינים דילוג של העורכים על חלקי טקסט.

יהיה זה מן הראוי לְדַמּוֹת ולהשוות. מישהו עשוי לערער ולומר לבעל תפישה זאת: מדוע אתה מכחיש כי מצבו של האל הנצחי שונה ממצבו של האדם שנברא, שכן מעשיו של זה האחרון באים בעקבות המניעים שלו, כגון הפקת תועלת או מגיעת נזק, ואם אינו מפיק תועלת ממעשה שכזה, אינו עושה אותו, בעוד שאין אנו יודעים דבר על מצבו של (האל) הסמוי מן העין? ההנמקה שגויה, משום שהמשפיע (היינו, האל הסמוי מן העין) יכול להיות הגורם המבצע או הגורם (לביצוע) בלבד. עם זאת, (לשיטתו של המערער) במציאות (הגורם) אינו כזה שאפשר לְדַמּוֹתוֹ לְמַשְׁהוֹ אחר, וכמו כן העניין שאנו עוסקים בו אינו תוצאה של השפעה, הגורם המבצע. אם כן, מה מונע מהאל מלהיות עושה רע (היינו, לפעול כדי להרע)? יתרה מזו, (לשיטתו של המערער) האל הנצחי אינו מאופיין כמצב (משתנה, אלא הוא קבוע). שֶׁכֵּן, הוא מדגיש, האל קשור למושאי יָדַע וליכולת זאת (של הַיָּדַע), אף על פי שמושא היכולת אינו דבר בלתי־קיים, כפי שאנו אומרים. אדרבה, הפעולה היא בת־ביצוע בעבור האל מתוקף היותו מהות מיוחדת. כמו כן הוא קשור למושא הידע שלו, למרות שלילתו [של אָבו אֶלְחָסִין] את כל המצבים שאנו מייחסים בבטחה לאל. כך נקבע שהוא מהות גרידא, באופן שכאשר המהות אינה יודעת באמצעות יָדַע מפורט המאפיין את מושאי הַיָּדַע, נותר הַיָּדַע כללי ומתומצת, שכן האל הנצחי אינו יכול לדעת ידיעה מפורטת. כיצד אפוא [הוא יכול לקבוע] שהוא קשור לכל מושאי הַיָּדַע (ויודע את כל הידיעות)?

סֶהַל (ישר) אלתֶסְתְּרִי, על אודות בריאת העולם, מתוך החיבור 'מִקְדָּסִיאת'

בשם האל הרחום והרחמן

שאלה

אתה שאלת על הסיבה לביטול שיטת ההנמקה וההיקש שאותה הם נוקטים, ו(ביקשת) להציג דוגמאות המבהירות עמדה זו. אמרת: תמיד שומעים מהם שמי שסוטה משיטת ההנמקה וההיקש אינו מסוגל להוכיח את קיומו של האלבורא העולם ולא את קיומם של מושָאֵי ידע רבים אחרים על דרך הסקת מסקנות. כמו כן (הם טוענים) שמי שאינו מאשר גורמים⁸ אינו מסוגל להוכיח דברים כאלה.

התשובה

דע כי ההוכחה שלנו לבריאתו של העולם בנקודה בזמן ולקיום יוצרו, יתעלה ויתגדל, מעידה על שקריות טענתם שציינת, שלפיה דבר זה אינו אפשרי עבור מי שסוטה משיטת ההנמקה וההיקש שלהם ומאישור מציאותם של מצבים מקריים.⁹ יתרה מזאת, היא מלמדת על השקריות של מרבית עקרונותיהם,¹⁰ ואז על אחת כמה וכמה אין כל צורך להתבסס עליהם. הרי זה חסר ערך אפוא לדון עִמָּם על כך. בכל הנוגע להפרכת דרכי ההנמקה שהם נוקטים, הנחנו שכאשר ביקשת מאתנו להוכיח זאת, התכוונת לדרכי ההוכחה שלהם לקיומו של בורא העולם. לפיכך אנו נדון בכך ולאחר מכן נמשיך זאת באמצעות דיון קצר בנוגע למה מהימן ומה שקרי בדרכי ההנמקה שלהם על מנת לענות על שאלתך באופן הפסקני ביותר, ומי ייתן והאל יהא בעזרנו.

* למקור הערבי ראו מדלונג ושמיטקה, תאולוגיה רציונלית, עמ' 69-71 וראו התרגום האנגלי, עמ' 63-65. החיבור השתמר בכתבי היד בספריה הלאומית הרוסית, Arab. II 100, 119, 158 (ראו בפקסימילה במהדורה). הסוגריים המרובעים עם הנקודות ביניהם [...] מציינים דילוג של העורכים על חלקי טקסט.

8 בערבית: מְעַאנִי. הכוונה לגורמים ישותיים (אימננטיים).

9 בערבית: אֶעְרָא'.

10 בערבית: אֶצוּל.

לפני הדיון בהפרכת מה שאמרו בהקשר לכך, אני גורס שטענתם שציינת, שלפיה אינו מסוגלים להוכיח את קיומו של הבורא וסוגיות כגון אלו מבלי לאַמֵץ את השיטה המיושמת על ידם, מנוגדת לעובדות. זאת משום שב(דרך) שבה הם הולכים אין זה אפשרי להגיע למה שהם רוצים, בין אם שיטתם מהימנה במובן מסוים ובין אם לאו. זאת משום ששיטת ההיקש שהם מיישמים במסגרת הוכחת קיומו של בורא העולם, עם כל ריחוקו ואי האפשרות לגזור מכך הוכחה, למעט עבור מי שבקי בדקויות תאולוגיית הפלאם ומורגל בה לחלוטין ועל כן יודע את ההוכחה לתואר קיומו בפירוט, בעוד שעל מנת לדעת זאת הוא זקוק לִידֵעַ על ישויות שאינן קיימות, על תאריהן המהותיים ועל (התארים) המתחייבים מהן; משום שִידֵעַ מפורט על אודות תואר הקיום נרכש כאשר נעשה ידוע שזהו התואר ששום ישות אינה יכולה לוותר עליו, שכן היא מחייבת את אשר הוא מחייב בעצמו, מאחר שאין לו מציאות לבד מהיותו תנאי לכך; עם זאת, התנאי מוֹכֵר כתנאי רק כאשר ידוע מה מחייב אותו ומה מתחייב ממנו למרות הקושי לדעת זאת, משום שזהו המירב שאליו יכולים להגיע מוחות מיומנים בעניין זה - עם זאת, למרות קושי קיצוני זה, שיטתם היא עדות לאמיתות מה שדנו בו קודם. [...]

כל מה שאמרנו קודם בנוגע לנדרש להוכחה (של תואר הקיום) חייב אפוא להקדים את ידיעת ההוכחה לקיומו של הבורא - ויתר על כן, אף את ידיעת בריאת העולם. מאחר שלשיטתם כל מי שמבקש יִדַע על הבריאה חייב לחפש ולבקש יִדַע על חידושו/המצאתו של תואר זה (תואר הקיום), משום שלשיטתם מהותו של העולם אינה מתחדשת. מכל מקום ידוע שאפשר להשיג זאת רק לאחר שהתבססה תקפותו של מה שהם דורשים לשם ההוכחה לבריאת העולם וההוכחה לקיומו של בורא (העולם), שכן יִדַע על אודות הדיון המפורט בנוגע לתארים המהותיים והמתחייבים, תנאיהם ועניינים הקשורים (בהם), אפשרי רק לאחר (שמתבסס) ידע על אודות מה שקדם לכך. במצב זה אפשר לוותר עליו (היינו, על הידע הקודם לכך), משום שהוא מבוקש רק למענו (היינו, למען ההוכחה של בריאת העולם וקיום הבורא).